

SİYER ARAŐTIRMALARI DERĐİSİ
THE JOURNAL OF SIRAĞ STUDIES

SAD • ISSN 2547-9822 • e-ISSN 2791-6138
Sayı: 13 • Temmuz 2022
Issue: 13 • July 2022

Abdurrahman b. Hâlid'in Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleri

Abdurrahmân b. Khâlid's Life,
Personality and Activities

Barış Çakan*

Makale BilĐisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Article Type: Research Article

<https://doi.org/10.56288/siyer.1116300>

Geliş Tarihi: 13 Mayıs 2022/Date Received: 13 May 2022

Kabul Tarihi: 11 Haziran 2022/Date Accepted: 11 June 2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Barış Çakan)

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı/Res. Asst., Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology Department of Islamic History, b.cakan@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4768-2689

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial License

Öz

Abdurrahman b. Hâlid, meşhur sahâbî Hâlid b. Velîd'in oğludur. O, gerek genç yaşlarında Suriye cephesindeki İslâm fetihlerinde gösterdiği yararlılık, gerek sonraki yıllarda Muâviye b. Ebî Süfyân'ın yürüttüğü iktidar mücadelesindeki desteği, gerekse Anadolu'da Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde ortaya koyduğu başarılarla dikkat çeken sahâbilerden biridir. Ancak onun hayatı ve faaliyetleri İslâm Tarihindeki başka olay ve kişilerin gölgesinde kalmış, bu sebeple günümüzde az tanınan sahâbilerden biri olmuştur.

Çocukluğu Mekke'de, gençliğinin bir kısmı Medine'de geçen Abdurrahman on bir yaşındayken Hz. Peygamber'e (sas) yetişmiş ve sahâbî olmuştur. Eli silah tutar tutmaz, babasıyla birlikte İslâm fetihlerine katılmıştır. 636 senesindeki Yermük Savaşı'nda on sekiz yaşındayken küçük bir askeri birliğe komuta etmekle görevlendirilmiştir. Babasının vefatından sonraki yıllarda ise sürekli Muâviye b. Ebî Süfyân'ın yanında yer aldığı anlaşılmaktadır. Muâviye'ye sadık bir kimse olarak Hz. Osman dönemindeki iç karışıklıklarda ve Hz. Ali ile olan iktidar mücadelesinde Muâviye'nin safında yer almış, hatta onun en önde gelen adamlarından biri olmuştur. Hayatı boyunca Muâviye'nin emrinden ayrılmayan Abdurrahman, onun hilafeti döneminde Anadolu'daki Bizans topraklarına sevk edilen birçok akında komutanlık yapmış ve başarılı bir mücadele ortaya koymuştur. Ancak bu başarıları daha sonra Muâviye'nin onu potansiyel bir rakip olarak görmesine sebep olmuş ve Muâviye'nin emriyle zehirleterek öldürülmüştür. Bu çalışmada Abdurrahman ile ilgili rivayetlerden hareketle onun tarihî kimliği ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Abdurrahman b. Hâlid, Muâviye, Sıffin, Hıms.

Abstract

Abdurrahmân b. Khâlid was the son of a famous companion Khâlid ibn al-Walid. He was one of the companions who attracted attention both for his usefulness in the Islamic conquests on the Syrian front at a young age, for his support in the struggle for power carried out by Mu'awiyah ibn Abî Sufyân in the following years, and for his successes in the campaigns against Byzantium in Anatolia. However, his life and activities were overshadowed by other events and individuals in the history of Islam, and for this reason he became one of the lesser-known companions today.

Abdurrahmân, who spent his childhood in Mecca and part of his youth in Medina, grew up with the Prophet (PBUH) when he was eleven years old and became a companion. As soon as he was able hold a gun, he participated in the Islamic conquests with his father. At the age of eighteen in the battle of Yarmouk in 636, was assigned to command a small military unit. It is understood that in the years after the death of his father, he always stood by Mu'awiyah ibn Abî Sufyân.

He took place on the side of Muawiya in the internal disorders during the Period of Osman and in the power struggle against the Caliphate of Ali, as a faithful person to Mu'awiyah and he became one of his prominent men. Abdurrahmân, who did not leave Mu'awiyah's command throughout his life, commanded numerous raids that were sent to the Byzantine lands in Anatolia during Mu'awiyah's caliphate and put up successful attacks. However, his successes later caused Mu'awiyah to see him as a potential rival, and he was poisoned and killed on Mu'awiyah's orders. In this study, based on the narrations about Abdurrahmân, his historical identity will be tried to be revealed.

Keywords: History of Islam, Abdurrahmân b. Khâlid, Mu'awiyah, Sıffin, Hıms.

Giriş

Abdurrahman b. Hâlid Kureyş'in ileri gelen kabilelerinden Mahzumoğullarına mensup olup meşhur sahâbî Hâlid b. Velîd'in en çok öne çıkan oğludur. Onun hayatı hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler diğer birçok sahâbe gibi, onun Müslüman olduktan sonraki hayatına dairdir. Onun yetişkin bir şahsiyet olarak siyasi olaylarda rol aldığı 650'li yıllara kadarki hayatı, babası Hâlid b. Velîd'in hayatı üzerinden anlaşılabilir.

Çocukluk yılları varlık içerisinde geçen Abdurrahman, yaklaşık on bir yaşına kadar Mekke'de şirk ortamında büyümüş, babası 629 senesinde Müslüman olduktan sonra muhtemelen o da kısa bir süre sonra Medine'ye hicret etmiştir. Gençlik yılları Hz. Peygamber'in (sas) Medine'sinde geçmiştir. O henüz erken bir dönem olan on sekiz yaşında Yermük Savaşında bir süvari birliğinin başında bulunmuştur. Babası Hâlid b. Velîd 642 senesinde vefat ettiğinde Abdurrahman yaklaşık yirmi beş yaşlarında bir delikanlıydı.

Babasının vefatından sonra artık tamamen Muâviye'nin yanında ve emrinde yer almış olması, Abdurrahman'ın hayatının en dikkat çekici boyutunu teşkil etmiştir. Aslında o, henüz Hz. Ömer döneminden itibaren Muâviye'nin maiyetinde yer almıştır. Hz. Osman döneminde ise bu birliktelik perçinlenmiş ve politik bir tavra dönüşmüştür. Abdurrahman'ın yılmaz iradesi ve askerî kişiliği ile Muâviye taraftarı olmasının nedenlerinden biri muhtemelen Mekke dönemindeki Ümeyyeoğulları-Mahzumoğulları kabile ilişkilerine dayanır. Hz. Osman dönemindeki muhalefet hareketleri ile politize olan toplum yapısında Abdurrahman, Medine'deki hilafet merkezine ve Dımaşk'taki yönetime sadık bir vali olarak Hıms'ta görev yapmıştır. Sıffîn sürecinde de Haşimoğullarından olan Hz. Ali'nin karşısında Ümeyye oğullarından olan Muâviye'nin yanında yer almayı tercih etmiştir. Onun bu savaşta tüm gücüyle Muâviye adına mücadele etmesiyle birçok Müslüman tarihçi, Abdurrahman'ı anlatırken önce cesaret ve faziletlerini anlatıp hemen akabinde “ancak Sıffîn günü Muâviye safındaydı.” değerlendirmesini yapmışlardır.

Abdurrahman Müslümanlar arasındaki iç karışıkların sona ermesinden sonra Halife Muâviye'nin emriyle Bizans'a karşı Anadolu seferlerinde aktif görev alarak önemli başarılar kazanmıştır. O, görevini sadakatle icra ederken kazandığı başarılar, dolayısıyla Şâm ahalisi nezdinde elde ettiği konumu Muâviye'yi endişelendirmiş ve Abdurrahman'ı ortadan kaldırma planları yapmaya başlamıştır.

Abdurrahman'ın hayatı, yukarıda zikrettiğimiz tüm yönleri ile müstakil bir çalışma ile ortaya çıkarılmaya ve değerlendirmeye fazlasıyla değer bir konudur. Bu çalışma da tamamen bu amaca matuftur.

A. Doğumu, Çocukluğu ve Ailesi

Abdurrahman'ın doğum tarihi, onun on sekiz yaşında katıldığı rivayet edilen^[1] Yermük Savaşının tarihi esas alınarak tespit edilebilmektedir. Yermük Savaşı 12 Recep 15/20 Ağustos 636^[2] tarihinde meydana geldiğine göre Abdurrahman 618 senesinde doğmuştur. Bu yıl, müşriklerin Hz. Peygamber (sas) ve Haşimoğullarına karşı baskılarının zirve yaptığı boykot dönemine denk gelmektedir.

Abdurrahman, babası Hâlid'in Has'am kabilesinin önde gelenlerinden Enes b. Müdrîk'in kızı Esmâ ile yaptığı evlilikten dünyaya gelmiştir.^[3] Abdurrahman'ın çocukluk döneminin, mensup olduğu ailenin varlıklı olmasını göz önüne alarak bolluk içerisinde geçtiğini ifade edebiliriz. Hâlid b. Velid ekonomik durumu iyi olduğu ve geçim endişesi olmadığı için, vaktini daha çok at binme, silah kullanma ve avcılık ile geçirirdi. Ayrıca babasının serveti ile Suriye, Irak, Mısır ve Yemen bölgelerine giden ticari seferlere katılmaktaydı. Bunun yanı sıra onun şiir ve ensâb gibi edebî uğraşlarla ilgilendiği belirtilmiştir.^[4] Tüm bu bilgiler bize Abdurrahman'ın içinde yetiştiği aile ortamı ve aldığı terbiye hakkında da bir kanaat vermektedir. Abdurrahman, babasının cesaret ve asaletini en iyi şekilde tevarüs eden çocuklarının başında gelmekteydi.^[5] O halde onun çocukluğunun askerlik sanatını öğrenmek, at sırtında çölde gezintiler yapmak, zaman zaman ticari seferlere katılarak görgüsünü geliştirmekle geçtiğini söylemek mümkündür.

Abdurrahman'ın sayıları 40'a vardığı söylenen kardeşlerinden sadece birkaçının ismi kaynaklara geçmiştir. Hâlid b. Velid'in künyesinin Ebû Süleyman^[6] olduğuna bakarak, Abdurrahman'ın en büyük erkek kardeşinin Süleyman olduğunu ifade edebiliriz. Bunun dışında ismini bildiğimiz kardeşleri;

-
- [1] Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türki el-Avni el-Bağdâdî, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân* (Dimaşk: Dâru'r-Risâle, 2013), 7/94; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993), 4/77.
- [2] Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/485, 486.
- [3] Halife b. Hayyât, *Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993), 26. Sibt İbnü'l-Cevzî de Abdurrahman'ın annesi konusunda ihtilaf bulunduğunu ve diğer bir rivayete göre onun annesinin Ümmü Temîm bt. Hâris b. Cündeb es-Sekafîyye olduğunu ifade eder. Bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/94.
- [4] Mustafa Fayda, *Halid b. Velid* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1990), 95.
- [5] Örneğin bk. Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, thk. Levi Provençal (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 324; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387), 5/231; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 8/34; Fayda, *Halid b. Velid*, 443.
- [6] Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 51; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/276.

el-Muhâcir, Abdullah el-Ekber, Abdullah el-Asğar'dır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla anne baba bir kardeşi el-Muhâcir ve Abdullah el-Ekber'dir. Abisi Süleyman'ın annesinin Kebşe bt. Hevze, Abdullah el-Asğar'ın annesinin ise Sakîf kabilesine mensup Ümmü Temîm bt. el-Hâris olduğu nakledilmiştir.^[7] Halife b. Hayyât'ın verdiği bilgiye göre, Abdurrahman'ın abisi Süleyman Bizans'a karşı düzenlenen Anadolu seferlerinin birinde, Abdullah el-Ekber isimli kardeş ise Irak'ta vefat etmiştir.^[8]

Kaynaklarda Abdurrahman'ın kardeşlerinin hemen tamamının Şâm bölgesindeki veba salgınlarında vefat ettiği ve dolayısıyla Hâlid b. Velîd'in soyunun devam etmediği, birbirinin tekrarı biçimde nakledilmiştir.^[9] Doğrusu biz bu bilginin doğruyu yansıtmadığı kanaatindeyiz. Zira ilk dönem kaynaklarına nispeten muahhar sayılacak bazı müelliflerin Abdurrahman b. Hâlid'in soyundan gelen tanınmış şahsiyetleri eserlerine aldıklarını görmekteyiz.^[10] Ancak bizler, başlı başına müstakil bir makale hacminde olan bu konuyu ayrıca çalışmak gerektiğini düşünüyor ve burada bu bilgiyle iktifa etmek istiyoruz.

Abdurrahman b. Hâlid'in evlilikleri konusunda kaynaklarımızda tek bir bilgi tespit edemedik. Halife b. Hayyât onun "Ebû Muhammed" olarak künyelendiğini aktarmıştır.^[11] O halde bu bilgiye göre onun en büyük erkek çocuğu Muhammed idi. İbn Hazm ise Cemhere'sinde; Abdurrahman'ın kardeşi el-Muhâcir'in ismini zikrettikten sonra, onun el-Muhâcir isimli oğlunu anar. Ayrıca oğul el-Muhâcir'in de Hâlid isimli bir oğlu olduğunu ve Zührî'nin torun Hâlid'den rivayet aktardığını ifade eder.^[12] İlerde değineceğimiz üzere onun Hâlid isimli bir oğlunun Anadolu'daki bir askeri sefere komuta ettiği de zikredilmiştir.

[7] Bu konuda bilgiler için bk. Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 326, 327; Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 51, 426; İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 147; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/94, 98; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 34/326; Fayda, *Halid b. Velid*, 443.

[8] Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 426. Abdurrahman'ın abisi Süleyman Diyarbakır'ın fethi esnasında şehit olmuş ve buraya defnedilmiştir. Onun ve kendisi ile birlikte şehit olan sahâbenin kabirlerinin bulunduğu yer, günümüzde Hz. Süleyman Camii olarak bilinmektedir.

[9] Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 328; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 148; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 4/326; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-gâbe*, 3/436; Fayda, *Halid b. Velid*, 139, 443.

[10] Örneğin bk. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, 1962), 5/221, 12/468; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 34/97, 42/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/103.

[11] Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 426. Aynı bilgiyi İbn Asâkir de aktarır, bk. *Târîhu medineti Dımaşk*, 4/326, 328.

[12] İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 147.

B. Müslüman Oluşu ve Geçim Durumu

Abdurrahman'ın Müslüman olduğu tarih ile ilgili kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak babasının İslâm'ı kabul ettiği tarihten hareketle onun İslâm'ı kabul ettiği zaman ile ilgili yorum yapabiliriz. Abdurrahman'ın babası Hâlid b. Velîd 629 senesinde Müslüman olmuştur.^[13] Onun babasından önce Müslümanlığı kabul etmesi oldukça zayıf bir ihtimal olduğundan, en azından babasıyla birlikte Müslüman olduğunu kabul etmek daha makul olacaktır. Buna göre, Abdurrahman muhtemelen on bir yaşına kadar Mekke'de şirk ortamında büyümüştü. Onun Müslüman olmadan önce, diğer Mekke müşrikleri gibi İslâm'a ve Hz. Peygamber'e (sas) -hiç değilse muhalif Kureyşli bir delikanlının gösterebileceği düzeyde- tepkisel yaklaşmış olması ihtimal dahilinde olsa da, muhtemelen babasının Müslüman olup Medine'ye yerleşmesiyle birlikte o da babasıyla birlikte Müslüman olmuş ve Medine'ye yerleşmiştir. Nitekim Abdurrahman'ın Hz. Peygamber'e (sas) yetişip sahâbî olduğu bildirilmektedir.^[14] Abdurrahman genç bir sahâbî olarak Hz. Peygamber (sas) ile üç yıl yaşamış ve Mûte Savaşı, Mekke'nin Fethi, Tebük Seferi ve Huneyn Gazvesi gibi önemli olaylara bir Müslüman olarak en azından şahitlik etmiştir. Hz. Peygamber'in (sas) hacamât yapma şekliyle ilgili naklettiği hadis de^[15] onun Hz. Peygamber'in (sas) bir sünnetini bizzat gözlemlediği ve kendisinden sonraki Müslümanlara aktardığını göstermektedir.

Abdurrahman'ın Medine dönemindeki hayatının Mekke'deki gibi refah içinde geçmediğini düşünüyoruz. Zira babası Hâlid Müslümanlığı seçerken tüm servetini arkasında bırakarak Medine'ye gelmişti. Nitekim bu konudaki bazı haberler bu kanaatimizi destekler mahiyettedir. Hâlid, Medine'ye yerleştikten sonra Hz. Peygamber (sas) ona, kendi evine yakın bir ev ikta etti. Mekke'de geniş evlerde yaşamaya alışan Hâlid b. Velîd, bir süre sonra bu ev dar gelmeye başlayınca durumu Hz. Peygamber'e (sas) bildirdi. Hz. Peygamber (sas) de sadece, Hâlid'in bu eve kat çıkmasını önermiştir.^[16] Anlaşılan o

[13] Muhammed b. Sad b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 4/190; Fayda, *Hâlid b. Velîd*, 120.

[14] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sikât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, 1973), 3/250; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/94; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin (İbn Asâkir), *Târîhu medineti Dimaşk*, thk. Amr b. Garamel-Amravî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 34/328; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/34. İbn Hacer Abdurrahman b. Hâlid'in Şâm halkının tabiîn tabakasından olduğunu söyleyen rivayetlerin varlığından da söz etmiştir. Bu konuda bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed & Ali Mahmud (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h.1415), 5/27.

[15] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, ts.), 5/277; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/94. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, 34/324; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/34.

[16] İbn Sad, *Tabakât*, 4/190; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y.; h.1399), 1/243; Fayda, *Hâlid b. Velîd*, 139.

ki, Hâlid'in sadece hayatını idame ettirecek düzeydeki ekonomik durumu, vefatına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Zira vefat etmeden önce sahip olduklarının atı, silahı ve kölesinden ibaret olduğu nakledilmiştir.^[17] Ayrıca Hz. Ömer'in hilafeti döneminde mal varlıklarının anormal biçimde artıp artmadığını kontrol amaçlı bazı Müslümanların evlerini teftiş ettiği seferlerinden birinde, Hâlid b. Velîd'in evinin bir köşesindeki sandıkta savaş aletlerinden başka bir şey bulamadığı kaynaklara geçmiştir.^[18] Abdurrahman'ın Medine döneminde babasının evinden hangi tarihte ve ne şartlarda ayrıldığı konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak bu dönemde onun hayatının babasınınkinden pek farklı olmadığı kanaatindeyiz.

C. Siyasî ve Askerî Hayatı

1. Hz. Osman Dönemi Olaylarında Abdurrahman

Abdurrahman'ın siyasi ve askerî faaliyetleri hakkındaki detaylı bilgiler Hz. Osman dönemiyle başlar. Onun tam olarak hangi tarih aralığında görev yaptığını bilemesek de bu dönemde Cezire Valisi olarak görevlendirildiğini okumaktayız.^[19] Tahminlerimize göre bu atama Hz. Osman'ın hilafetinin hemen ilk yılında Cezire bölgesini idari olarak Şâm valisi Muâviye'ye bağlamasından sonra gerçekleşmiştir. Muhtemelen başından beri güvendiği ve sadakatinden şüphe etmediği için Abdurrahman'ı bizzat Şâm valisi Muâviye, Cezire Valisi olarak görevlendirmiştir. Ancak Abdurrahman'ın Cezire Valiliği görevi uzun sürmemiş ve bir süre sonra Muâviye onu Hıms Valisi olarak atamıştır. İşte onun hayatı ile ilgili daha detaylı bilgiler de bu dönem ve sonrasına aittir.

Bilindiği üzere Hz. Osman idaresine karşı memnuniyetsizlikler hilafetinin son yıllarında somut olarak bazı muhalif çevrelerce dillendirilmeye başlamış ve yavaş yavaş planlı bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Muhalif

[17] İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/279.

[18] İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/835, 836. İbn Şebbe diğer bir rivayette Halid'in Medine'de sahip olduğu evi de bilahare vakfettiğini bildirmektedir. Bk. *Târîhu'l-Medîne*, 1/244.

[19] İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 147; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/166; Akarsu, *Hz. Osman*, 210.

Eyyûbiler ve Memlûkler dönemlerinde yaşamış olan İbn Şeddâd Şâm ve Cezire bölgesine hakim olan ve idarecilik yapan valiler hakkında kaleme aldığı eserinde, Cezire'ye valilik yapanlar arasında Abdurrahman b. Hâlid'i saymaz. Ona göre, Hz. Osman hicrî 26 senesinde Cezire'yi Suriye Genel Valisi Muâviye'ye bağlayınca; Muâviye Cezire Valiliğini önce Habîb b. Mesleme'ye ardından onu azledince de Dahhak b. Kays'a vermiştir. Dahhak, hicrî 35 senesinde Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar Cezire Valiliği görevini yürütmüştür. Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-Hatîre fî zikri umerâi'Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Zekeriyya Abbare (Dimaşk: Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1991), 3/10-11.

kentlerin başında Kûfe gelmekteydi. Hz. Osman'ın Kûfe valisi Said b. el-Âs döneminde bu durum artık şehirdeki huzuru bozacak bir hal almıştı. Birkaç farklı olay ve tartışma neticesinde Vali Said şehrin ileri gelen muhalifleri ile baş edemeyeceğini anlayınca durumu hilafet merkezine bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman muhaliflerin, muktedir valisi Muâviye yönetimindeki Dımaşk'a sürgün edilmesi emrini vermiştir. Başarılı bir siyasetçi ve idareci olan Muâviye, muhalifleri bir süre esnek bir politika ile yatıştırmaya ve kendi usulünce yola getirmeye çalışmıştır. Ancak başarılı olamayacağını anlayınca, bu adamların üstesinden gelemeyeceğini Halifeye bildirmiştir.^[20] Hz. Osman da Kûfeli muhaliflerin Hıms Valisi Abdurrahman b. Hâlid'e gönderilmesini emretmiştir. Halife'nin bu emri muhaliflerin lideri konumundaki Eşter'e ulaştığında "Allah'ım o (Hz. Osman) içimizde halkına en kötü muamele edenimiz ve onlar hakkında günahıta en ileri gidenimizdir. Onun cezasını hızlandır." demekten çekinmemiştir.^[21] Neticede yaklaşık 10 kişi olan muhalifler bu sefer Hıms yolunu tutmuşlardır.

Hıms Valisi Abdurrahman ne Kûfe Valisi Said b. el-Âs gibi, ne de Dımaşk Valisi Muâviye gibi Eşter ve arkadaşlarını ikna yoluna gitmemiş bilakis onları belli bir mahalde zorunlu ikamete ve tedibe tabi tutmuştur. Hatta Eşter ve arkadaşlarına ağır sözler söylemiştir. Ayrıca, Said ve Muâviye hakkında söylediklerini kendisinin yanında niçin söylemeye cesaret edemediklerini sorup adeta onları tahrik ederek, onlara "Eğer Abdurrahman sizi tedip etmezse, Allah onu hüsrana uğratsın!" demiştir.^[22] Ancak son derece dikkat çekicidir ki, Kûfeli muhalifler Said'e, Muâviye'ye ve hatta bizzat Halifeye karşı gösterdikleri sert itirazlarını ve katı tutumlarını Abdurrahman'a karşı sergileyememişlerdir. Biz bunun iki temel sebebi olabileceğini düşünmekteyiz. Birincisi, Eşter ve arkadaşları Abdurrahman'ın tavizsiz bir kişiliğe sahip olduğunu ve mevcut duruma diyalog yoluyla çözüm arayacak bir siyasetçi değil bir görev adamı olduğunu biliyorlardı. İkincisi ise, Kûfeli muhaliflerin Abdurrahman ve valiliğine karşı zaten herhangi bir itirazlarının olmayışı idi. Zira onlar başından beri ehliyetsiz atamalara karşı olduklarını iddia ediyorlardı ki, muhalefetleri de bu eksende şekillenmişti. Örneğin, Eşter Muâviye'nin faziletli olmadığı halde Dımaşk Valisi olarak görev yapmasına

[20] Taberî, *Târîh*, 4/321.

[21] Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib Armuş (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1993), 44. "فَلَمَّا قَرَأَ الْأُمَمِيُّ الْكِتَابَ. قَالَ: اللَّهُمَّ اسْوَأْنَا نَظْرًا لِلرَّعِيَّةِ وَأَعْمَلْنَا فِيهِمْ بِالْمُنْصِيَّةِ. فَعَجَّلَ لَهُ النَّقْمَةَ." ifade için bk. Taberî, *Târîh*, 4/325, 326.

[22] Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, 40; Taberî, *Târîh*, 4/321; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 2/515.

itiraz ediyordu. Üstelik babası Ebû Süfyân'ın da çok faziletli bir kimse olmadığını da çekinmeden söylüyordu.^[23] Ancak Abdurrahman'a gelince; o, fetih hareketlerinde gösterdiği üstün başarıyla İslâm'ın yayılmasına büyük hizmetleri olan Hâlid b. Velid'in oğlu idi. Abdurrahman'ın kendisi de çoğu zaman kendisini babasına nispet ederek görevine atılıyor ve görevini makamına layık bir kimse olarak icra ediyordu.

Kûfeli muhalifler sonunda Abdurrahman'ın sıkı takibatına dayanamayıp yaptıklarından ötürü pişman olduklarını ve tövbe ettiklerini ifade etmeye başladılar. Bunun üzerine Abdurrahman, Eşter'i hilafet merkezine gönderip Halife'den özür dilemesini istedi. Eşter itirazsız bir şekilde Medine yolunu tuttu ve Halife'den özür diledi. Hz. Osman da kendisini affetti ve gitmek istediği yer konusunda Eşter'i serbest bıraktı. Eşter, Abdurrahman'ın faziletlerini sayıp döktükten sonra Hıms'a gitmek istediğini bildirdi ve tekrar Abdurrahman'ın yanına döndü. Abdurrahman onları sıkı şekilde takip etmekle birlikte onlara geçimleri için özel bir maaş da tahsis etmişti.^[24]

Hz. Osman döneminin 11/655 yılında Kûfelilerin muhalefeti bir isyan hareketine dönüşme safhasındayken de Eşter yanındakilere "Abdurrahman faaliyetlerimizi öğrenirse artık bize güvenmez ve inanmaz. Kendinizi ona karşı kollayın. İtaat ediyormuş gibi görünün." diyerek özellikle Abdurrahman'a karşı dikkatli olmalarını istiyordu.^[25] Ancak yine de bir süre sonra Abdurrahman onların Kûfe'ye doğru harekete geçtiklerini öğrendi ve onları takip etmeye çalıştı.^[26] Bundan sonraki gelişmelerde Abdurrahman'ın ne şekilde rol aldığı ile ilgili bir bilgi bulunmasa da Abdurrahman'ın bu dönemde sadık ve tavizsiz bir vali olarak görevini yaptığı anlaşılmaktadır.

2. Sıffîn Sürecinde Abdurrahman

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra hilafete gelen Hz. Ali'ye Dımaşk Valisi Muâviye biat etmemiş ve Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması gerekçesiyle karşı bir harekete girişmiştir. Neticede, Hz. Ali diplomatik şekilde itaat altına alamayacağını anladığı Muâviye'ye karşı savaş hazırlıklarına başlamıştır. Böylelikle Hz. Ali ile Dımaşk Valisi Muâviye arasında 37/657 yılında Sıffîn Savaşı meydana gelmiştir. Daha ziyade Şâmlılardan oluşan Muâviye'nin ordusunda onun Hıms Valisi olarak görev yapan Abdurrahman b. Hâlid de elbette yerini almıştı. Sıffîn Savaşı Müslümanlar arasında büyük

[23] Taberî, *Târîh*, 4/324.

[24] Taberî, *Târîh*, 4/326, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/515; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/166.

[25] Belâzûrî, *Ensâb*, 5/533; Taberî, *Târîh*, 4/330- 331; Akarsu, *Hz. Osman*, 235.

[26] Taberî, *Târîh*, 4/330- 331.

bölünmeler meydana getirmiş ve kişilerin Sıffın günü hangi safta olduğu özellikle dikkat edilen değerlendirme ölçütlerinden biri haline gelmiştir. Nitekim Abdurrahman da bazı kaynaklarda faziletleri ve cesareti anlatıldıktan sonra biraz da olumsuz bir üslup ile onun Sıffın de Muâviye taraftarı olarak mücadele ettiği ifade edilir.^[27]

Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı kendi yanına çekmek için çeşitli vaatlerle birçok etkili kimseye mektuplar yazdığı bilinmektedir. Bu konuda en önde gelen örnek Amr b. el-Âs ile yürüttüğü diyaloglar olsa gerektir. Bu konuda, sadece İbn A'sem'in *Kitâbu'l-Futûh*'unda rastladığımız Abdurrahman b. Hâlid'in de dahil olduğu bir rivayete yer vermek istiyoruz. Buna göre, Hz. Ali'ye karşı iktidar mücadelesinde kendi yanında yer alması için Muâviye, kayd-ı hayat şartı ile Mısır'ı Amr'a vermeyi kabul edince, Muâviye'nin bazı taraftarları buna karşı çıkmıştır. Bunlardan birisi de Abdurrahman b. Hâlid'tir. Muâviye, onun bu tavrı karşısında Abdurrahman'ı teskin etmeye çalışmış, Abdurrahman'a kendi nezdinde hak ettiği konumu zaten verdiğini anlatmıştır. Amr b. el-Âs da Abdurrahman'ın itirazlarından haberdar olunca onun yanına gelmiş ve yumuşak bir üslup ile kendisini onunla kıyaslamaması gerektiğini ifade etmiş, hatta babası Hâlid sağ olsa muhtemelen onun da oğlu Abdurrahman'ın bu tavrını onaylamayacağını söylemiştir.^[28]

Hz. Ali ile Muâviye, Sıffın Savaşı öncesinde birbirinin hakimiyet bölgelerine karşı askeri birlikler sevk etmişlerdir. Abdurrahman da Muâviye adına Sıffın öncesi bu karşılaşmalarda etkin rol almıştır. Bazı rivayetlere göre, Hz. Ali Eşter'i Cezire bölgesini kontrol altına almakla görevlendirmiş, Muâviye ise Dahhak b. Kays ve Abdurrahman b. Hâlid gibi önde gelen komutanlarını Eşter'e karşı bölgeye sevk etmiştir. Cezire bölgesindeki bu karşılaşmanın Eşter'in mi yoksa Abdurrahman'ın mı lehine sonuçlandığı hususu ile farklı bilgiler nakledilmiş olsa da,^[29] kanaatimizce Cezire Bölgesi Abdurrahman b.

[27] Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbi el-Küfi, *Cemheretu'n-neseb*, thk. Nâci Hasan (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1986), 88; Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstî'âb fî marifeti'l-Aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1992), 2/829. Aynı ifadeler için ayrıca bk. Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Usdu'l-gâbe fî marifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcut (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/436; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/95; Fayda, *Halid b. Velid*, 444.

[28] İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 2/515.

[29] Bu konuda detaylı bilgi için bk. Nasr b. Müzahim el-Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdus-selam Muhammed Harun (Kahire: el-Muessesetü'l-Arabîyyetü'l-Hadîse, 2. Basım, h.1382), 13; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/472; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, thk. Abdülmün'im Amir (Kâhire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960), 154; İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 2/493; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/251; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Sufyân* (Ankara: Otto yayınları, 2018), 112; Adnan Demircan, *Ali-Muaviye*

Hâlid'in girişimleri ile Muâviye'nin kontrolünde kalmaya devam etmiştir. Neticede Eşter, Muâviye hakimiyetindeki Harran, Rakka ve Karkisiyâ şehirlerini kuşatarak ciddi bir hamle yapmasına rağmen Muâviye'nin hakimiyetinden tamamen çekip alamamıştır. Aksi halde, birçok detayıyla kaynaklara geçen bu gelişmede Eşter'in Hz. Ali adına bu şehirlere vali ve askerler bıraktığına dair bilgiler mutlaka zikredilecekti.

Abdurrahman b. Hâlid'in Sıffîn Savaşı'ndaki etkinliği de dikkatlerimizi çekmektedir. Minkârî onun karşısına çıkan her şeyi bertaraf ettiğini ifade eder.^[30] Onun isminin geçtiği rivayetlerin kronolojik olarak savaşın hangi gününe ait olduğunu tespit etmek zor görünmektedir. Ancak eldeki mevcut bilgiler onun savaştaki önemi bakımından yeterli bir kanaat sağlamaktadır.

Sıffîn'de Muâviye ordusunun sancaktarı olan Abdurrahman,^[31] savaşın her aşamasında ateşli bir Muâviye taraftarı olarak savaşmıştır. O, savaş boyunca en ön saflarda mücadele etmiş, ara ara şiirlerle öne atılmıştır. Sürekli kendisinin "Allah'ın Kılıcı"nın oğlu olduğunu haykırarak mücadele etmiştir. Abdurrahman savaşın başından sonuna kadar aktif rol alarak, savaşa damgasını vuranlar arasında zikredilmiştir.^[32] Ayrıca savaş boyunca Muâviye'nin danıştığı kimselerden biri olmuştur.^[33] O, ayrıca ordunun sağ kanat komutanı idi ve savaş öncesi iki tarafın yaptığı görüşmeleri yürüten heyetlerde de Muâviye adına bulunmaktaydı.^[34]

Savaş başladığında da Muâviye'nin teke tek mübareze için öne sürdüğü adamlarından biri Abdurrahman b. Hâlid idi.^[35] Hatta Minkârî'ye göre mübareze günlerinden birinde Muâviye artık bütün umudunu Abdurrahman'a bağlamış, ancak yine kesin sonuç alamamıştı.^[36] Savaş esnasında Abdurrahman'ın birebir çatışma dışında büyük oranda Muâviye'nin hemen yakınlarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki bazı bilgilerden anladığımız kadarıyla Abdurrahman Muâviye'nin etrafındaki güvenlik çemberini idare

Kavgası (İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2014), 108; Adem Apak, *Ana Hatırlarıyla İslâm Tarihi (2)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2015), 320; Kenan Ayar, "Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 75.

[30] Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 396.

[31] Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Dimaşk, Beyrût: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risale, h.1397), 195; Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 206; Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, 172; İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 3/89; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/260.

[32] Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 362, 395, 430; İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 3/43, 97; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 72/19; İbnü'l-Esir, *el-Kâmül*, 2/515.

[33] Örneğin bk. Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 426.

[34] İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 2/538, 3/89, 168.

[35] Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 195, 196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmül*, 2/637.

[36] Mübarezelerin detaylı için bk. Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, 430; Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, 177.

etmekteydi.^[37] Taberî, bu sırada Abdurrahman b. Hâlid'e epeyce yaklaşan askerlere karşı Muâviye'nin yanındaki kölesinin kendisini feda ederek karşı koyup Abdurrahman'ı kılıç darbelerinden koruduğunu anlatmaktadır.^[38]

Sıffîn'i bir Ali taraftarı olarak anlatan İbn A'sem de, Abdurrahman'ın içinde yer aldığı iki savaş sahnesi aktarmaktadır. İlkine göre, oldukça çetin geçen Abdurrahman-Eşter vuruşması Abdurrahman'ın geri çekilmesiyle son bulmuş ve Abdurrahman bu duruma çok sinirlenmiştir.^[39] İkinci rivayete göre ise, savaşın kızıştığı anların birinde bazı askerleri Muâviye'ye gelerek Abdurrahman ve önde gelen bazı diğer komutanların kendileri ile birlikte çarpışmaya katılmadıklarını şikâyet etmişlerdir.^[40] Ancak Hz. Ali'ye aşırı taraftarlığı ile ön plana çıkan İbn A'sem bu anlatımlarında yalnız kalmaktadır. Bu sebeple onun aktardığı bu iki bilgiye temkinli yaklaşılması gerektiği de hatırdadır tutulmalıdır.

Sıffîn Savaşı'nda aktif rol alan Abdurrahman savaş sonrası kaleme alınan anlaşma metninde Muâviye tarafının şahitleri arasında yer almıştır.^[41] Sıffîn sonrasında da Hz. Ali ve Muâviye arasında irili ufaklı sataşmalar, çatışmalar, birbirlerinin bölgelerine yönelik saldırılar devam etmiştir. Muâviye bu tür askerî hareketlerin bir kısmında Hz. Ali'nin gönderdiği askerî birliklere karşı Abdurrahman b. Hâlid'i komutan olarak görevlendirmiştir.^[42]

3. Abdurrahman'ın Bilâd-ı Rûm Seferleri

Müslümanlar ile Bizans arasında Anadolu topraklarındaki hakimiyet mücadelesi henüz Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Bu mücadele, şâm Valisi ve daha sonra Emevî Halifesi Muâviye'nin de çok önemsediği bir konuydu. O, Müslümanlar arasındaki iktidar ihtilafları kendi lehine çözüme kavuştuktan hemen sonra Bizans'a karşı Anadolu topraklarına akınlar düzenlemiştir. Öyle ki bu askerî seferler kısa bir süre sonra her yıl yaz ve kış mevsimlerinde düzenli şekilde yapılır hale gelmişti. Bu seferler, özellikle Abdurrahman b. Hâlid'in vefatına kadar sürekli biçimde seferlerde aktif rol alması yönüyle çalışmamıza konu olmaktadır.

[37] Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 256, 258; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 3/1300; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 48/454.

[38] Taberî, *Târîh*, 5/25-26.

[39] İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 3/44.

[40] İbn A'sem, *Kitâbu'l-futûh*, 3/133.

[41] Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 507; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 2/335; Dîneverî, *Ahbâru't-tivâl*, 196; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, trc. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 185.

[42] Örneğin bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/479.

Doğrusu Abdurrahman'ın Anadolu seferleri ile ilgili rolüne değinmeden önce kaynaklardaki bilgilerin önemli bir ölçüde eksik ya da çelişik olduğunu belirtmeyi gerekli görüyoruz. Ancak bizler burada ihtilaf hususlara pek girmeden vardığımız sonuçları aktarmaya çalışacağız. Detayları dipnotta belirteceğimiz ilgili kaynaklara havale edeceğiz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Abdurrahman'ın Anadolu seferlerine katılması ile ilgili bilgi veren en erken kaynak Halife b. Hayyât'ın *Târîh* isimli eseridir. O, Abdurrahman'ın Anadolu'daki askerî faaliyetlerinin Hz. Osman döneminde başladığını bildirmektedir.^[43] Buna göre, Hz. Osman'ın emriyle Muâviye Anadolu'ya sevk ettiği ordunun komutanlığına Abdurrahman'ı tayin etmiştir. Ancak hemen sonra onu azletmiş ve onun yerine Süfyân b. Avf el-Gâmidi'yi komutan olarak görevlenmiştir. Muâviye'nin bu kararındaki gerekçenin, Süfyân'ın Abdurrahman'a göre daha hızlı karar alma kabiliyeti olduğu anlaşılmaktadır.^[44] Gerçekten de Abdurrahman'ın şahsiyetine ve Muâviye ile ilişkilerine genel olarak bakıldığında onun siyasi ve askerî kararları ile öne çıkan biri olmaktan çok, emirleri pek sorgulamadan sıkı sıkıya uygulayan bir komutan olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu noktada, Abdurrahman'ın cesaretiyle benzese de, askerî kişiliği ile babasından ayrıldığını söylemek mümkündür.

Abdurrahman'ın Muâviye'nin hilafeti döneminde üstlendiği Anadolu akınları onun askerî hayatı ile ilgili önem arz etmektedir. Burada, Emevî-Bizans ilişkileri üzerine yaptığı çalışma ile tanınan Mısırlı muasır tarihçi İbrahim Ahmed el-Adevî'nin Abdurrahman ile ilgili yorumuna değinmek istiyoruz. Buna göre, Muâviye Anadolu'ya yönelik seferlere tayin ettiği komutanların hepsini bir mantık çerçevesinde seçmiştir. Bunlar Abdurrahman b. Hâlid, Habib b. Mesleme, Büsr b. Ebî Ertât, Dahhâk b. Kays gibi bu topraklara ilk İslâm orduları ile birlikte gelmiş olan, dolayısıyla bölgeyi tanıyan kimselerdir. Onlardan birçoğu daha Yezîd b. Ebî Süfyân'ın komutanlığında Muâviye ile birlikte onun ordusundaki askerler idi. Ayrıca Muâviye siyaseten de mantıklı atamalar yapmaktaydı. Bu anlamda Abdurrahman'ın komutanlığı önemli bir örnektir. Zira bilindiği üzere Hz. Ömer onun babası Hâlid b. Velîd'i Şâm'daki ordu komutanlığından azletmişti. Adevî'ye göre, Muâviye onun oğlu Abdurrahman'a bu görevleri vermekle, kendini göstermesi ve babasının mirasını devam ettirebilmesi için bir fırsat vermiş oluyordu.^[45] Bu yorum, Abdurrahman'ın askerî kariyeri açısın-

[43] Halife b. Hayyât, *Târîh*, 180. İbn Asâkir de bu bilgiyi Halife b. Hayyât'tan nakletmektedir. Bk. *Târîhu medîneti Dimaşk*, 65/151.

[44] Detaylı bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Munamak fî ahbâri Kureys*, thk. Hurşid Ahmed Faruk (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1985), 361; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/104, 10/210; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 1/264.

[45] İbrahim Ahmed el-Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn* (Kâhire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, ts.), 60-61.

dan kayda değer olsa da, Muâviye'nin gerektiğinde -Süfyan b. Avf örneğinde de görüldüğü üzere- Abdurrahman gibi önde gelen komutanlarını tereddüt etmeksizin görevden alabileceğini unutmamak gerekir.

Bu değerlendirmelerden sonra Muâviye'nin hilafeti dönemindeki Anadolu seferlerine ve Abdurrahman'ın bu seferlerdeki görevlerine geçmek istiyoruz. Muâviye'nin iç karışıklıklardan sonra başlattığı ilk seferlerin tarihi 41/661 yılı olmalıdır.^[46] Bu seferler yaz ve kış seferleri olarak senede iki defa yapılmaktaydı. Kaynaklarda *es-savâif* ve *eş-şevâtî* olarak anılan bu seferlerin komutanlık görevini üstlenenler ile ilgili yıllara göre farklı bilgiler bulunmaktadır.^[47] Ya'kübî hicrî 41 senesinde Mesleme b. Habîb'in Anadolu seferi ile görevlendirildiğini nakleder.^[48] Hicrî 42 senesine dair erken dönem İslâm Tarihi kaynaklarında bir bilgi bulamazken İbn Asâkir'in aktardığı bir rivayet dikkatlerimizi çekmektedir. Buna göre, Muâviye bu senede Abdurrahman'ı Ermeniyeye seferi ile görevlendirmiştir. Aynı aktarıma göre, hicrî 43, 44 ve 45 senelerinde de Abdurrahman kışı Anadolu topraklarında geçirmiş, ancak 46 senesinde Hıms'a dönebilmmiştir.^[49]

Abdurrahman'ın hicrî 44/665 senesindeki askerî etkinliği kaynaklarda daha detaylı anlatılmaktadır. Kaynaklar Abdurrahman'ın günümüzdeki Aksaray iline (Kolonias) kadar ilerlediğini ve burada kışladığını kaydeder.^[50] Onun bu hızlı ilerleyişinde Bizans İmparatoru Konstans'ın bölgedeki birçok

[46] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî* (Necf: Matba'atu'l-Gurâ, h.1358), 2/213. Fethî Osman, İslâm-Bizans ilişkileri ile ilgili detaylı çalışmasında Muâviye'nin hilafeti döneminde bu seferlerinin başlangıcını hicrî 41 kabul eder. Bk. Fethî Osman, *el-Hudûdu'l-İslâmiyyetü'l-Bizantiyye* (Kâhire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, ts.), 2/40. Ancak bu tarihin 42/662 yılı olduğu görüşü de vardır. Bk. Aycan, *Muâviye*, 201.

Muâviye'nin Hz. Hasan ile hilafet ihtilafını kesin şekilde çözdüğü tarih Cemâziyelevvel 41/Eylül 661'dir. Bu tarih, artık sonbahar mevsimin başladığı dönemdir. Ancak hicrî 41. yılın Zilhicce ayının bitmesiyle sona erdiğini ve bu dönemin miladi takvime göre Mart-Nisan aylarına denk geldiğini düşünürsek Muâviye'nin hilafeti dönemindeki ilk seferin Ya'kübî'nin verdiği hicrî 41 senesi olduğunu kabul etmek makul görünmektedir. Dolayısıyla Habîb b. Mesleme'nin Anadolu seferinin hicrî 41 senesinin sonlarına doğru, miladi Mart-Nisan aylarında gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

[47] Mustafa Sabri Küçükaşçı konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde çalışmanın sonunda sâife komutanlarını kronolojik olarak verirken h. 21 ile 49 yılları aralığındaki komutanları ihtilafı olduğu gerekçesiyle zikretmemiştir. Bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2 (2000) İstanbul, 1-22. Ayrıca Adem Apak'ın da bu konuda bir makale çalışması bulunmaktadır. Ancak o bu çalışmasında Anadolu'daki askerî faaliyetler ile ilgili Abdurrahman b. Halid'in ismine hiç değinmemiştir. Bk. Adem Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 95-122.

[48] Ya'kübî, *Târîh*, 2/213.

[49] İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, 34/328. Metin şu şekildedir:

استعمله معاوية بن أبي سفيان علي جماعة الناس في غزوة أرمينية سنة الثنتين وأربعين فنشأ بهم سنة أربع وخميس وست وقدم حمص "في سنة ست وأربعين قافلا" Hicrî 42 senesinde Abdurrahman'ın görevlendirildiğini İbn Asâkir'in çağdaşı Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'l-z-zamân*, 7/94.

[50] Ya'kübî, *Târîh*, 2/213.

askeri kendisi ile birlikte Bizans'ın batısına götürmesinin etkili olduğu ifade edilmiştir.^[51] Abdurrahman, Beyşehir gölündeki Uzunada'ya, daha sonra Amorion üzerinden hareket ederek, bugünkü Bergama ve İzmir'e saldırılar düzenlemiştir, ancak bu şehirleri ele geçirememiştir. Günümüzde Eskişehir ili Sivrihisar ilçesi sınırlarında kalan Pessinus'u aldığı rivayet edilmiştir. Abdurrahman'ın İzmir'e yaptığı bu seferde daha önce Bizanslıların Balkanlar'dan zorla getirip Anadolu'da iskân ettiği bazı Slavlar da ona katılmışlardır.^[52] Büsr b. Ebî Ertât'ın bu senedeki deniz seferinin,^[53] Abdurrahman'ın komutasındaki Müslüman ordusunu deniz kanadından destekleme mahiyetinde olması makul görünmektedir.^[54]

Abdurrahman'ın aynı şekilde 45/666 senesinde de Anadolu'da kışladığı ve seferler yaptığı aktarılmış, ancak detay verilmemiştir.^[55] Daha sonraki hicri 46/666 senesinde Abdurrahman'ın Hıms'a geçtiği bilinmektedir. Görüldüğü üzere Abdurrahman, Bizans'a karşı Anadolu'daki seferlere uzun yıllar komutanlık yapmış ve önemli başarılar elde etmiştir. İbrahim Ahmed el-Adevî

[51] Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 78.

[52] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, ed. Harry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1982), 48; Ayrıca bk., İbrahim Ahmed Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn* (Kâhire: Mektebetu'l-Anglo el-Misriyye, ts.) 106. Abdurrahman'ın hicri 44 senesindeki seferi muasır araştırmacılardan Fethî Osman'ın da dikkatini fazlasıyla çekmiş ve detaylı şekilde bilgiler vermiştir. Ancak naklettiği bilginin kaynağını vermekten ziyade bu anlatısının sonunda toplu kaynak veren Osman'ın Abdurrahman'ın İzmir ve Sakız Adasını aldığı yönündeki aktarımı pek makul olmasa gerekir. Aksi halde bu önemli fetih mutlaka ilk dönem İslam Tarihi kaynaklarına geçirdi. Onun aktarımı şu şekildedir: Abdurrahman hicri 44, 45 ve 46 senelerinin kış aylarını Anadolu topraklarında geçirdi. İlk kısmı Claudiopolis'de (Bolu) geçirdi. Ardından Ankara üzerinden Beyşehir gölüne kadar indi. Civardaki ahalinin göl üzerindeki adalara sığınması üzerine Abdurrahman yaptırdığı kayıklarla adalara saldırmıştır. Ancak kara üzerinde gizlenen ahalinin bir kısmı ortaya çıkmış ve Müslümanlar göl üzerinde iken kayıkların karaya bağlandığı ipleri keserek Müslüman askerleri zor durumda bırakmışlardır. Onlar sıkışan Müslümanlara oklar ve taşlarla karşı saldırıya geçmişlerdir. Bu sebeple daha sonrasında, Müslümanlar Beyşehir gölüne uzun bir süre saldırı planlaması yapmamışlardır. Fethî Osman, daha sonra Abdurrahman'ın günümüzde Afyon'un Emirdağ İlçesi yakınlarında bulunan Amorion'a gelip burayı kontrol altına aldıktan sonra cizye aldığını zikretmektedir. O daha sonra çeşitli kaleleri kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Ardından Pessinus'u (Eskişehir-Sivrihisar) almış ve İzmir'e yönelmiştir. Burada Sakız Adası, İzmir ve Bergama'yı alıp Hıms'a dönmüştür. Fethî Osman, *el-Hudûdu'l-İslâmiyyetü'l-Bizantiyye*, 2/42.

[53] Halife b. Hayyât, *Târîh*, 207; Taberî, *Târîh*, 5/212; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed A. Atâ, Mustafa A. Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 5/209; E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources", *The Journal of Hellenic Studies* 18 (1898), 184; Ya'kûbî bu seferin tarihinin hicri 43 olduğu kanaatindedir. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/213. Ayrıca bk. Aycan, *Muâviye*, 201.

[54] Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, 78.

[55] Halife b. Hayyât, *Târîh*, 207; Taberî, *Târîh*, 5/226. İbn Cevzî ise Abdurrahman'ın bu sene Bilâd-ı Şâm'da kışladığını belirtiyor. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/213. Brooks, Ya'kûbî'den nakil ile Abdurrahman'ın 45 yılındaki etkinliğini anlatırken Antakya'da kışladığını belirtmektedir. Ancak Brooks, Ya'kûbî'nin Antakya ifadesini günümüzde İsparta'daki Pisidia antik kent olarak anlamaktadır. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/213; Brooks, "The Arabs in Asia Minor", 184.

Abdurrahman'ın bu saldırılarının, kesintisiz bir dizi saldırıya dönüşerek diğer komutanlar için adeta bir çığır açtığı yorumunu yapar.^[56] Abdurrahman'ın bazı zayıf rivayetlerde hicrî 46 senesindeki seferlerde de komutan olarak zikredilmesi ihtilaflı bir husustur ve doğru olmasa gerektir. Zira o yukarıda belirttiğimiz üzere yaklaşık olarak Zilkade ve Zilhicce aylarına denk gelen hicrî 45 yılının kışını Anadolu topraklarında geçirdikten sonra Hims'a dönmüş ve 46/666 senesinde Hims'ta vefat etmiştir.^[57]

D. Abdurrahman'ın Vefatı

Abdurrahman b. Hâlid'in ölümü bir hayli dikkat çekicidir. O ömrünün önemli bir kısmını Muâviye'nin emrinde geçiren bir kimse olarak hayatı boyunca Muâviye adına önemli başarılar elde etmiştir. Ancak ne var ki, rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla onun ölümü de hayatını emrine adadığı Muâviye b. Ebî Süfyan'ın emri ile olmuştur.

Abdurrahman'ın Anadolu seferlerinden Hims'a döndükten kısa bir süre sonra vefat etmesi ile ilgili kaynaklarda çeşitli anlatımlar vardır. En yaygın olanı, Muâviye'nin onu hilafeti için tehlikeli bir rakip olarak gördüğü ve bu sebeple Abdurrahman'ı zehirletmek suretiyle ortadan kaldırması rivayettir.

[56] İbrahim Ahmed Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*, 107.

[57] Bazı rivayetlerde Abdurrahman'ın ismi 46 senesinden sonraki seferlerde de zikredilmektedir. Örneğin 47 senesindeki deniz seferinde ya da 48 senesinde Ukbe b. Amir komutasındaki Mısır'dan gelen ordunun ve Münzir b. Zübeyr idaresindeki Medine birliğinin her ikisinin de başkumandanlığında Abdurrahman'ın ismi anılmaktadır. Ancak bu bilgilerin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Rivayet için bk. İbn Asâkir, 34/329; Fethî Osman, 2/43; Brooks, "The Arabs in Asia Minor", 185. Taberî ise daha farklı biçimde Abdurrahman'ın oğlu Halid'in, hicrî 48 senesinde Anadolu'ya yapılan seferlerin ve Malik b. Hübeyle ile Ukbe b. Amir'in yaptıkları deniz seferlerinin başında olduğunu nakleder. Ancak Taberî'nin tespit edilemediğimiz kadarıyla bu rivayette teferrüd etmesi, bizi bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmaya sevk etmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 5/231. Abdurrahman'ın vefat yılı ile ilgili Sibî İbnü'l-Cevzî ise, Vâkidî'nin "es-Savâif" kitabında hicrî 49 tarihini vermekle vehme düştüğünü belirtmiştir. Sibî İbnü'l-Cevzî'ye göre ulemanın geneli 46 yılında birleşmiştir. Bk. Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/97.

Abdurrahman'ın vefatı ile ilgili aktarmak istediğimiz ikinci bir husus, Vâkidî'den nakledilen bir rivayete göre onun hicrî 61 senesinde -ki bu tarih de ihtilaflıdır- vefat ettiği belirtilen Meymûne (ra) annemizin cenazesinde hazır bulunduğu ve naaşım kabre indirenlerden biri olduğu hususudur. Bu rivayeti İbn Sad, Vâkidî'ye dayandırarak anlatmaktadır. Meymûne annemiz Abdullah b. Abbas'ın ve ayrıca Halid b. Velid'in teyzesi idi. İkisinin de anneleri Hz. Meymûne'nin kardeşi idiler. Bu durumda o Abdurrahman'ın da büyük teyzesi sayılmaktadır. Ancak bu rivayetin doğru olmaması gerekmektedir. Abdurrahman kendi vefatından 15 sene sonraki bir cenaze namazına katılması elbette mümkün olmayacaktır. Görünen o ki, Abdurrahman'ın vefat yılı konusunda diğer tarihçilerden farklı bir tarih aktaran Vâkidî bu problemli rivayeti aktarmıştır. İbn Sad ise hocasının bu rivayetini kritik etmeden eserine almış ve üzerinde bir değerlendirmeye yapmadan nakletmiştir. Bu konu İbn Asâkir'in eserini ihtisar eden İbn Manzûr'un dikkatinden kaçmamış ve bunun "ancak Halid b. Velid'in Abdurrahman isimli başka bir oğlu olması durumunda doğru olabileceğini" belirtmiştir. Rivayet için bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/111; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, 3/226; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüvefyî, İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 2/286.

Abdurrahman hem babası Hâlid b. Velîd'in bu topraklardaki faaliyetleri, hem de kendisinin özellikle Anadolu'da Rûmlara karşı yürüttüğü başarılı mücadelelerinden dolayı Şâm halkı nezdinde çok önemli bir konuma sahip olmuştu. Muâviye Abdurrahman'ın bu konumunun kendi iktidarının istikbali için tehlike arz ettiğini görünce onu, kendisinin özel hekimliğini yapan Hristiyan İbn Usâl'a zehirletmek suretiyle öldürtmüştür.^[58] Hatta aynı rivayetlere göre, Muâviye bu önemli işi başarması neticesinde İbn Usâl'ı hayatı boyunca cizye muafiyeti ve Hıms şehrinin haraç amilliği ile taltif etmiştir. Neticede Hıms Valisi Abdurrahman bir gayrimüslim eliyle ortadan kaldırılmış ve aynı gayrimüslim Abdurrahman'ın uzun yıllar idareciliğini yaptığı şehre haraç amili olarak atanmıştır.

Onun vefatı ile ilgili ikinci bir rivayet, Muâviye'nin Abdurrahman'ı Şâm halkı nezdindeki itibarı ve konumunu kullanarak oğlu Yezid'in veliahtlığı önünde ilerde engel teşkil edebileceğinden ötürü öldürtmesidir. Buna göre, Muâviye bir gün Şâm halkına “Ey Şâm ahalisi, görüyorsunuz emiriniz yaşlandı. Ben, benden sonra sizlerin işlerini düzenli şekilde yürütecek bir kimse bırakmak istiyorum. Bu hususta kimi önerirsiniz?” diye sorunca halk faziletinden dolayı Abdurrahman b. Hâlid'i Muâviye'den sonra halife olarak görmek istediklerini söylemiştir. Şâmlıların kendisinden sonra oğlu Yezid'i veliaht olarak tayin etmesini isteyeceklerini düşünen Muâviye, beklemediği bu cevap karşısında Hristiyan tabip İbn Usâl'a Abdurrahman'ı zehirletmiştir.^[59] Bu ikinci rivayet zayıftır. Zira Abdurrahman'ın zehirletilerek öldürüldüğü 46/666 senesi Yezid'in veliahtlığının henüz gündeme gelmediği bir dönemdir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz daha erken kaynaklar da Abdurrahman'ın ölümünü Yezid'in veliahtlığı ile ilişkilendirmemiştir.^[60]

Taberî olayı anlattıktan sonra Abdurrahman suikastını zayıf bir rivayet olarak nitelendirmektedir, İbn Kesîr ise Abdurrahman'ın Muâviye'nin emriyle İbn Usâl'a zehirletildiği rivayetinin doğru olmadığını söyler.^[61] Ancak her iki tarihçi de rivayeti herhangi bir tenkide tabi tutmadıkları gibi bu kabullerine herhangi bir gerekçe sunmazlar.

[58] Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 10/209; Taberî, *Târîh*, 5/227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/51; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/217; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/357. İrfan Aycan, Abdurrahman'ın ölümünü “Muâviye döneminde Suriye bölgesinde meydana gelen en önemli hadise” olarak takdim eder ve Abdurrahman'ın Anadolu topraklarında artık Şâm'a ihtiyaç duymadan iş yapabilme imkânının Muâviye'yi endişelendirdiğini ifade eder. Bk. Aycan, *Muâviye*, 159.

[59] Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbu'l-eğâni*, thk: İhsan Abbas, İbrahim es-Se'âfîn, Bekir Abbas (Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 2008), 16/130; Ebu'l-Abbas Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibba*, thk. Nizar Rıza (Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, ts), 172.

[60] Bu konuda yorumu için bk. Aycan, *Muâviye*, 159.

[61] Taberî, *Târîh*, 5/227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/34, 35.

Abdurrahman'ın vefatının halk üzerinde ciddi bir tesir icra ettiğini söylemek zor olmasa gerektir. Bu konu ile ilgili değerlendirmesinde Wellhausen, Muâviye iktidarına muhalif cepheleeri anlatırken Mahzumoğullarını da muhalifler arasında zikreder. O, Muâviye'nin Mahzumoğullarının muhalefetini üstüne çekmesine Abdurrahman b. Hâlid'in öldürülmesini sebep gösterir.^[62] Nitekim Muâviye'nin Abdurrahman'ın katili olan İbn Usâl'ı öldürenleri hapsedmesi ve Mahzumoğullarını diyet ödemek zorunda bırakması, bundan sonra Mahzumoğullarının Ümeyyeoğullarına cephe almasına sebep olmuştur. Bu yüzdendir ki, Mahzumoğulları Abdümelik b. Mervan döneminde Abdullah b. Zübeyr'i desteklemişlerdir.^[63] Ayrıca aşağıda değineceğimiz üzere onun intikamının hemen alınmamasının o dönemin önde gelen bazı kişileri tarafından tartışma konusu yapılması ve sonrasında İbn Usâl'ın Mahzumoğulları tarafından öldürülmesi, olayın belli bir süre toplum hafızasında yer ettiğini göstermektedir.

Öldürülmesinden bir süre sonra Abdurrahman'ın intikamını kendi oğlu Hâlid'in ya da Abdurrahman'ın kardeşi Muhacir'in oğlu Hâlid'in aldığına dair farklı bilgiler mevcuttur. Biz Abdurrahman'ın intikamını alan kişinin yeğen Hâlid olduğu kanaatini taşıtmaktayız. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla intikamını alan kişinin oğlu Hâlid olduğunu söyleyen tarihçiler daha çok bilgiyi nakletmekle yetinmişlerdir. Ancak yeğen Hâlid'in intikamı alan kişi olduğunu söyleyen tarihçiler ise, bunun yanında diğer rivayete de değinmişler ve zayıf rivayet değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla Abdurrahman'ın intikamını alan kişinin Hâlid b. Muhacir olduğu daha makul görünmektedir. Zira bu görüşü savunan tarihçilerin, diğer rivayetten de en azından haberdar olduklarını ve buna rağmen rivayeti kabul etmediklerini görmekteyiz.^[64]

Abdurrahman'ın hayatına dair kaynaklardaki birkaç farklı bilgiye de burada yer vermek istiyoruz. Tağlib kabilesine mensup meşhur şair Ka'b b. Cuayl, şâm halkının şairi olarak tanınır ve Abdurrahman'ı çok severdi. O,

[62] Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret İşiltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 65.

[63] Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 327. Ayrıca yorum için bk. Aycan, *Muâviye*, 160. Burada Zübeyrîler ile Mahzumoğullarının Abdurrahman eksenli ilişkilerine dair kayda değer bir rivayeti okuyucuların dikkatlerine sunmak istiyoruz. İbn Kelbî'nin naklettiğine göre Abdurrahman'ın oğlu Abdullah, Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti döneminde Yemen'de görevlendirilmiş ve San'a valiliği yapmıştır. Bk. İbnü'l-Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 18. Fakat hicri VII. yüzyıl müelliflerinden Yâfiî'nin, Abdullah b. Zübeyr'in San'a valisinin Abdurrahman b. Halid olduğunu söylemesi ancak bir hatadan ibarettir. Bk. Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma 'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halil Mansur (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/120.

[64] Detaylı bilgi için bk. Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 326; İbn Habîb, *el-Munammak*, 362; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 3/270, 5/109, 10/209; Ya'kübî, *Târîh*, 2/199; Taberî, *Târîh*, 5/227, 228; İsfahânî, *Kitâbu'l-eğânî*, 16/130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/51; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/345.

Abdurrahman'ın vefatına çok üzülmüştür. Muâviye Sıffîn'de kendi safında savaştığı için Ka'b'ı korur ve ona ikramda bulunurdu. Bir gün Muâviye, Ka'b'a “Şairlerin hiç vefası yok. Arkadaşını ne çabuk unuttun. Şayet vefalı olsaydın ona tuttuğun yas için bir şiir inşad ederdin.” deyince, Kab “Allah'a andolsun ben onu unutmadım. Ben onun vefatından sonra şiirler söyledim.” diyerek Abdurrahman'ı övücü mahiyette uzun bir şiir okumuştur.^[65] Kaynaklarda, Kab'ın bu diyalog sonrasında okuduğu uzun şiirlerinden en çok ilgimizi çeken üç dizeyi burada aktarmak istiyoruz.

“Eğër Dımaşk, Baalbek ve Hıms halkına ‘Bu topraklarınızın sınırını kim çizdi?’ diye sorulsa,

Onlar derler ki, “Allah'ın kâlıcı(nın oğlu); oraya ölüm saçan, kalelerini yıkan ve şehirleri hükmü altına alan.

Ki o (Abdurrahman), bu bölgeden olmayan Muâviye'yi de buraya yerleştirdi.”^[66]

Abdurrahman'ın Hıms halkı nezdindeki yerini anlatan bir rivayet ise şu şekildedir: Abbas b. Velîd Hıms valisi olunca şehir halkının Abdurrahman b. Hâlid'e olan sevgisini görmüş ve onlara Abdurrahman'a olan bu sevgilerinin sebebini sormuştur. Onlar da Abdurrahman'ın ileri gelenlerine hak ettiği değeri verdiğini, hataları affedici olduğunu, evlerinde ve çarşılarında onlarla oturup kalktığını, hastalarını ziyaret ettiğini, cenazelerine katıldığını, mazlumlarına adilane davrandığını ve alimlerine saygı gösterdiğini ifade etmişlerdir.^[67]

Erken dönemin önemli hadis kaynaklarından olan Said b. Mansur'un *Sünen*'inde Abdurrahman ile ilgili başka kaynaklarda görmediğimiz iki rivayet bulunmaktadır. Bunları ilki şu şekildedir: Abdurrahman Anadolu'ya yönelik seferlerinin birinde düşmanın sınır bölgesine varınca askerlerine döndü ve “Ey insanlar ganimetten bir iğne-iplik dahi almayınız. Zira bu gulûl'dur. (taksimi yapılmadan ganimetten mal aşırma)”^[68] İkinci rivayet ganimet mallarının taksimi ile ilgilidir. Buna göre, bir Müslüman asker ganimetten 100 dinar aldı, daha sonra pişman olup Abdurrahman'a itiraf ettiğinde o buna çok sinirlenmiş “Ben, Allah kıyamet gününde onun karşılığını senden

[65] İbn Habîb, *el-Munammak*, 362; Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, s.324-326; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 10/210-211; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân*, 7/97; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/480; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/34, 35.

[66] Şiirin orijinali için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân*, 7/97.

ولو شِئِلْتُ دِمَشقَ وَبَغْلَبَكُ ... وَجَمْعُصَ مِنْ أَبَاحَ لَكُمْ جَمَاهَا
فَسِيفُ اللّٰهِ أَدْخَلَهَا الْمَنَابِإ ... وَهَدَمَ جِصْنَئَهَا وَحَوَى قَرَاهَا
وَأَنْزَلَهَا مَعَاوِيَةَ بِنَ صَخْرٍ ... وَكَانَتْ أَرْضُهُ أَرْضًا سِوَاهَا

[67] İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 34/331; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-gâbe*, 3/436.

[68] Ebü Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünen*, thk. Habiburrahman b. el-Azamî (Hindistan: Dârü's-Selefiyye, 1982), “Kitabu'l-Cihâd”, 85 (No. 2724). İfadenin orijinali şu şekildedir. “لَا تُخْرُجُ مِنْ أَرْضِ الْعَدُوِّ بِالْحَيْطِ وَالْمَخِيضِ؛ فَإِنَّهُ عُلُولُ”

alana kadar almam.” diyerek adamın talebini reddetmiştir. Nihayet oradaki başka bir asker araya girerek meselenin çözümlenmesini sağlamıştır.^[69] Her iki rivayette de, Abdurrahman’ın ganimet mallarının adilane dağıtılmasında oldukça hassas ve tavizsiz davrandığı görölmektedir.

Dünya malına değer vermeyen bir kişiliğe sahip olan Abdurrahman,^[70] babası Hâlid b. Velîd gibi adeta bir görev adamıydı. Onun askerî kişiliği bunu açıkça göstermektedir. Nitekim katıldığı çoğu askerî mücadelede “Ben Allah’ın kılıcının oğluyum.”, “Ben Hâlid’in oğluyum.” şeklinde naralar atarak çarpışması babasının ve kendisinin savaşçı kişiliğine atıf yapmaktaydı.^[71] Abdurrahman’ın kaynaklarda Medinelî, Dımaşkılı ve Hımslı şeklinde takdim edilmesi^[72] muhtemelen onun hayatının belli bir dönemini geçirdiğı şehirler anlamındadır. Abdurrahman vefat edince Hıms’ta babası Hâlid b. Velîd’in yanına defnedilmiş olup kabri oradadır.^[73]

Abdurrahman b. Hâlid’in başı ve iki omuzu arasından hacamat yaptırdığı ve Hz. Peygamber’den (sas) hacamat ile ilgili “Hacamât iki omuz arasından yapılır.” şeklinde bir hadis naklettiğı bildirilmiştir. Bu hadis mürsel veya munkatı olarak değerlendirilmiştir.^[74]

Sonuç

Abdurrahman b. Hâlid, meşhur kumandan Hâlid b. Velîd’in oğlu olarak Mekke’de ileri gelen ve zengin bir aile ortamında dünyaya gelmiştir. Babasının İşlâm’ı kabul etmesiyle o da iman etmiş ve sahabî olmuştur. Babasından iyi bir İşlâmî ve askerî terbiye almış, genç yaşlarında İşlâm ordularında önemli başarılar elde etmiştir. Babası ile birlikte Suriye cephesinde cihat ederken, onun vefatından sonra Muâviye b. Ebî Süfyân’ın önde gelen askerlerinden biri olmuştur. Onun Muâviye ile olan bu birlikteliği zaman içerisinde hayatının sonuna kadar sürececek bir taraftarlığa dönuşmuştür.

Dımaşk Valisi Muâviye’ye bağlı olarak Hıms Valisi olarak görev yaparken Hz. Osman’a karşı gelişen muhalefetin en sert şekilde karşısında duranlardan

[69] Saîd b. Mansûr, “Kitabu’l-Cihâd”, 87. (No. 2732) Benzer bir rivayet için bk. Saîd b. Mansûr, “Kitabu’l-Cihâd”, 106 (No. 2813); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/335 (No. 20777).

[70] Örneğin bk. İbnü’l-Kelbî, *Cemheretu’n-neseb*, 88; Belâzûrî, *Ensâbu’l-eşrâf*, 10/211.

[71] Minkarî, *Vak’atu Siffîn*, 362, 430; Taberî, *Târîh*, 4/321; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 72/19; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/515.

[72] Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 569; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/94; İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 34/326, 327, 328.

[73] Ebû Abdillâh Őihâbuddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân* (Beyrût Dâru Sâdır, 1995), 2/303.

[74] Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 5/277; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/94. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dımaşk*, 34/324; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 8/34.

biri olmuştur. Hatta Muâviye'nin muhaliflere karşı gösteremediği katı tutumu Abdurrahman ortaya koymuştur. Sıffîn Savaşı sürecinde Hz. Ali ordusuna karşı en çetin mücadeleyi yürütenlerden biri olmuştur. Abdurrahman, Muâviye'nin hilafeti döneminde ise, bitmek tükenmek bilmeyen askerî heyecanı ve enerjisini Anadolu topraklarındaki Bizans'a karşı mücadelede kullanmış ve önemli fetihler gerçekleştirmiştir.

Abdurrahman, kaynaklardaki anlatımlarda her ne kadar ateşli bir Muâviye taraftarı olarak öne çıksa da, vardığımız sonuç itibariyle onun bu tutumu siyasi ve daha çok askerî bir duruştur. O bu taraftarlığını Müslümanlığının bir gereği olarak değil, askerî görevinin bir gereği olarak görmüştür. Onun Muâviye taraftarlığında elbette Mekke döneminden kalan Mahzumoğulları-Ümeyyeoğulları arasındaki kabile ilişkilerinin etkisi de olmalıdır.

Neticede Abdurrahman şahsiyeti itibariyle önemli bir komutan ve görev adamı idi. İnandığı değerler uğruna hiç usanmadan mücadele eden bir kişiliği vardı. Bu sebeple onun dünya malı ve iktidar hırsı olmadığını söylememiz gerekmektedir. Abdurrahman'ın ölümünün, ömrünün büyük bir bölümünü emrine adanmış Muâviye'nin elinden olması ayrıca kayda değer bir husus olarak ifade edilmelidir. Nitekim onun vefatı kendi döneminin en önemli ve çarpıcı olaylarından biri olarak kayda geçmiştir. Bu detayların dışında, Abdurrahman tarihteki yerini samimi ve cesur bir Müslüman komutan olarak almıştır.

Son olarak bu çalışmanın, yukarıda kısmen değinildiği üzere Hâlid b. Velîd'in soyunun devam edip etmediği konusunda da bir çalışma yapılması gerektiği konusunda bizi düşündürdüğünü ifade etmemiz gerekmektedir.

Kaynakça

- Adevî, İbrahim Ahmed. *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*. Kâhire: Mektebetu'l-Anglo el-Mısıriyye, ts.
- Ahatlı, Erdinç. "Süfyân b. Avf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/21-22. İstanbul: TDV yayınları, 2010.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Apak, Adem. "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 95-122.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 14. Basım, 2015.
- Arı, Mehmet Salih. *Hz. Halid b. Velid*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- Ayar, Kenan. "Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'in İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 37-93.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. 13 Cilt. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988.
- Brooks, E. W. "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources". *The Journal of Hellenic Studies* 18 (1898), 186-208.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi. *et-Târîhu'l-Kebîr*. 8 cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, ts.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Dineverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbâru't-Tivâl*. thk. Abdulmun'im Amir. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Davud*. thk. Muhammed Muhyiddin. Beyrut/Saydâ: el-Mektebetü'l-Misriyye, ts.
- Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *Sünen*. thk. Habiburrahman b. el-Azamî. Hindistan: Dârü's-Selefiyye, 1982.
- Fayda, Mustafa. "Yermük Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/485- 486. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. *Halid b. Velid*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1990.
- Hâkim en-Nisâbüri, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'alâ's-Sahîhain*. thk. Mustafa Abdülkadir 'Ata. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Halife b. Hayyât, Ebü Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Tabakât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Halife b. Hayyât, Ebü Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Dımaşk, Beyrût: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risale, h. 1397.
- İbn A'sem, Ebü Muhammed b. Ahmed el-Kûfî. *Kitâbu'l-Futûh*. thk. Ali Şîrî. Beyrût: Dâru'l-Advâ', 1991.
- İbn Abdilber, Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstî'âb fî Marifeti'l-Ashâb*. 4 cilt. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrût: Dârü'l-Cil, 1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medineti Dımaşk*. 80 Cilt. thk. Amr b. Garamel-Amravî, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, h. 1409.
- İbn Ebî Usaybi'a. Ebü'l-Abbas Muvaşfakkuddîn Ahmed b. Kâsım. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*. thk. Nizar Rıza. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Habîb, Ebü Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Munammak fî Ahbâri Kureyş*. thk. Hurşid Ahmed Faruk. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. 8 Cilt. thk. Adil Ahmed & Ali Mahmud. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1415.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Muhtasarü Târîhi Dımaşk*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sad b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şebbe, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medine*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: y.y., h. 1399.
- İbn Şeddâd, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî. *el-A'lâku'l-Hatîre fî zikri umerâi'Sâm ve'l-Cezîre*. thk. Yahya Zekerîyya Abbare. Dımaşk: Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1991.
- İbn. Hibbân, Ebü Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, 1973.
- İbn. Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. çev. Cemaletin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. 8 Cilt. thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcut. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî. *Cemheretu'n-Neseb*. thk. Nâcî Hasan. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1986.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbu'l-Eğânî*. thk: İhsan Abbas - İbrahim es-Se'âfîn - Bekir Abbas. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 2008.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2 (2000), 1-22.
- Minkarî Nasr b. Müzahim. *Vak'atu Sıffîn*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: el-Muessesetü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, 2. Basım, h. 1382.
- Minkarî, Nasr b. Müzahim. *Vak'atu Sıffîn (Sıffîn Savaşı)*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Osman, Fethî. *el-Hudûdu'l-İslâmiyyetü'l-Bizantiyye*. Kâhire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, ts.
- Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif el-Osmaniyye, 1962.
- Seyf b. Ömer. *el-Fitnetü ve Vak'atü'l-Cemel*. thk. Ahmed Râtib Armûş. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1993.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yân*. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâle, 2013.
- Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 2. Basım, h. 1387.
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes*. ed. Harry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1982.
- Uçar, Şahin. *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. ev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1963.
- Ya'kb, Eb'l-Abbâs Ahmed b. Eb Ya'kb İşhk b. Ca'fer b. Vehb b. Vzh. *Târîhu'l-Ya'kb*. 3 Cilt. Necef: Matba'atu'l-ur, h. 1358.
- Yâkût el-Hamevî, Eb Abdillâh Őihâbuddin Yâkût b. Abdilla. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sdir, 1995.
- Yfi, Eb Muhammed Affddn Abdullh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemeni. *Mr't'l-cenn ve 'bret'l-yakzân fî ma'rfeti havâdisi'z-zamân*. thk. Halil Mansur. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Zehebî, Eb Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 52 cilt. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmr. Beyrût: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1993.
- Zübeyrî, Eb Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab. *Nesebu Kureyş*. thk. Levi Provençal. Kahire: Dâru'l-Mearif, 3. Basım, ts.

